

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 84

(18359)

2013 чылдың
ИЮЛЬ 23,
вторник
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

«САН-РА»-БИЛЕ ДЕНГЕ ЧАРЖЫП...

Фоторепортаж

Июль 21. Чадаана хоорайның стадиону. Ону долгандыр изиг аш-чем кылып одагланган, садыг-саймаазында янзы-бүрү барааннар делгээн, хол-биле кылган уран кылыгларын садып-сайгарган кижилер-ле хөй. Дириг хөгжүмнүн болгаш шажынның «Үстүү-Хүрээ-2013» фестивалы Чадаанада ам 15 дугаар эртип турары бо. Ону сонуургап каш чүктөн чыгып келген стадион долу чонну көөрге, улуг кымыс-каяк өө-ле. Фестивальга бо удаада 50 ажыг коллективтер киржи чедип келген болду. Олар Чадаана хемниң эринде арыг иштинге чаңчыкканы езугаар майгын хоорайжыгажын тургузупкаш, үш хүннүн дургузунда шилилде конкурсту эрткен.

Ам жюриның шийтпирлээни езугаар тийекчилериниң гала-концертин четтикпейн манап барыыс бо. Жюриде ат-сураа алгаан хөгжүмчүлөр кирип турар: Юрий Виноградовский (Новосибирск), Ярослав Борисов, Евгений Качев, Николай Дамба болгаш өскелер-даа. Хөгжүмнүн байырымныг үнү чаңгыланган соонда фестивальдың солуттунмас башкарыкчызы болгаш үндезилекчизи, «Тыва» КТРК-ның директору Андрей Чымба гала-концерттин эгелээнин чарлапты.

Сценаже бир дугаарында Чаа-Хөл кожууннун чаңчы сумузунун төлээзи Андрей Скосырскийни алапты. Бо өөреникчи оол «Хөөмей» фестивалына база киржип турганын «Шын» солун рокта чаа бижээн болгай. Ооң арга-дуржулгазы орту өзүп ораы илдең-дир.

Кызылдан «Микстет» бөлүү. Ооң ыраажы-Сайлык Оммууну дораан танып кагдывыс. Кенденбиль аттыг республиканың салым-чаяан уругларның уран чүүл школазын дооскан ару-биле Сайлык аңгы бөлүктү тургузуп алганы деп эскерип ор бис. Улустун ырыларындан аргустунган полпурини С. Оммуун бараалгатты: «Эсимнерге ээзин черле кагбас эки аът Эзир-ара дугайында», «Дээр өңнүг бора мунган, виржиткен анчыг хей» дугайында күштүг, раш үнү-биле ыраажы чоргаар ырлап туру. Ха, виолончель, игил ону үдеди. Тийлекчиже

Аллен Маршалл.

кордап болур ыраажы, бөлүк бо-дур деп дораан чугаалажы бердивис.

Танако Аяко: — Экии, Чадаана! Мени Аяко дээр. Мен Япониядан чедип келдим — деп, бичежек дурт-сынныг аныяк кыс тывалап бодун таныштырарга, стадион магадал-биле хүлээп алды. Япон ортулуктарның чурттакчыларының улустун ырларын болгаш ол ортулуктарның аң-мен, куштарының үнүн ол олчаан өттүнерге, дыка-ла сонуургадывыс.

Кызылдан «Мом» деп бөлүк. «Сценаже он чыл хире үнмээн болгаш, ону сакты бергеш, «Үстүү-Хүрээ» фестивалында киржи чедип келдивис» — деп, бөлүктүн ыраажызы Орлан

Салчак тайылбырлады. Оон боду гитарага ойнавы-шаан, рок аяны-биле ийи ырыны орус дылга күүсетти.

Чадаанажылар фестивалыга кириш-песке кымнар киржир боор, Кызылдың уран чүүл колледжизиниң сургуулдары Чадаана чурттуг аныяк оолдар «Турм салгал» деп бөлүктү тургузуп алган болду. «Тооруктуг тайгаларлыг ава Тывазын» хөмей-сыгыды-биле согажалап орташ, дембилдейледиңгылдайлап аян тударга, стадион «далай дег чалгып», шимээн-дааш диңмирей берди. Бо ышкажыл, Үстүү-Хүрээниң салгалдары!

Америкадан келген хөгжүмчү Энрике бо чайын «Хөөмей» фестивалына база хамыкты кайгаткан чүве ийин. Тывалап турда шуут магалыг. Та кая, та кажан-чежен өөренип алганы ол ийик, Тывага, ыры-хөгжүмге, хөөмейге ынакшылын ол илередип мага ханмас. Бо удаада ол «Энрике болгаш ооң эштери» деп бөлүктү тургуза шаап алгаш, «Алаш кызы» деп ырыны бараалгатты. «Алаш хемим шыпкын-даа бол, Алаш кызы таан чараш...» . Ол ырыны хөгжүмчү өңнүү Джамиля Ооржакка тураскаадып турарын чарлаптарга, стадионга адыш часкаашкыннары база катап чаңгыланы берди. «Четтирдим, Чадаана!» дээн Энрикениң өөрүшкү долган үнү шимээн-дааш өттүр дыңналды.

«Музнерго» бөлүү Москва чоогунда Дубно хоорайдан Тываже углай айттангандан бээр ай ажа берген. Ол орук ара чоруп ора, хөй-ле хоорайларга концерт-оюнун бараалгадып, хөгжүмчүлөр-биле ужуражып, «Үстүү-Хүрээ» фестивалын суртаалдап, элээн хөй эш-өөрлерин олче эвилелдеп эккелген болдулар. Ынчангаш «Музнерго» бөлүүнүн иштинде безин аңгы-аңгы бөлүктөр тургустунуп, чогадыкчы чоруу-биле бот-боттарына тааржырларын тып, ийи-үш болуп алган фестивалыга киришкен. Оларның аразында Россиядан, Бразилиядан, Чилиден, Швейцариядан, Украинадан хөгжүмчүлөр бар.

(Уланчызы 5-ки арында).

Ровно уткуп алган

Ада-чурттуң Улуг да йынының чылдарында тыва эки турачыларның немец-фашистерден хостааны Ровно хоорай тыва эки турачыларның ук-салгалын байырлы-биле уткуп хүлээп алган.

Тыва эки турачыларның салгалы өгбелериниң хосташканы Ровно хоорай баарын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле Ровно хоорайның мэри Владимир Хомко бо чылдың май айда болган Кызыл биле Ровно аразында теле-көвүрүг үезинде дугуржуп алганнар.

Ровно хоорайда чеде берген тыва эки турачыларның салгалының аразында Вера Чулдумовна-ның уруг-дарыының уруу, чедиги классчы Айраа Хертек, Сурмичи суур дээш тулчуушкунга маадырлы-биле өлгөн он бир эки турачыларның командири Сат Бүркей-ниң салгалы, №1 ПУ-нун сургуулу Азиата Долзатмаа, тыва эки турачыларның комиссарының салгалы Альбина Байыскалаң бар. Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Бухтуевтиң адын эдилээн Кызылдың №1 школаның өөреникчилери Өлчей биле Алина Биче-кыстар ийи тыва эки турачыларның салгалы боор.

Тыва эки турачыларның аразындан сөөлгү катап Ровно хоорайга Кыргыс Чамзырын биле Вера Чулдумовна 2004 чылда баргаш, келген. Оларны журналистер Дина Оюн биле Долаана Салчак база Павел Сарыглар үдеп чорааннар.

«Алдын-Кушкашты» деткээн

Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле федералдыг агентилел бичии уругларның «Алдын-Кушкаш» журналдың Тыва биле Россияның чаңгыс демнежилгезиниң 100 чылынга тураскааткан төөгү төлевилелин 373 муң рубль акша-биле деткээн.

Тывада бичии уругларның чүгле чаңгыс «Алдын-Кушкаш» журналдың кол редактору А.Шоюннун дыңнатканы-биле алырга, төлевилелдин кол сорулгазы — Тыва биле Россияның аразында харылзааларның төөгүзү-биле журналдың бичии номчукчуларын таныштырары, төрөөн чурту Тыва, улуг күрүнези Россия дээш чоргааралды оларның сагыш-сеткилинге кижизидери, патриотчу чоруктарның чижектеринге хөй национал улустарның аразында эп-найыралды улам быжыктырары.

«Тываның төөгүзү уругларның көрүжү-биле» төөгү төлевилелдин материалдарын 2013-2014 чылдарда журналга парлаар. «Алдын-Кушкаштың» арыннарындан уруглар бодунун өгбелеринин, оларның төөгүлүг ажил-херектеринин дугайында хөй чүүлдерни билип алыр, Тываның болгаш Россияның төөгүзүнүн материалдарын номчуур.

ТР-ниң параллга албаны.

Көдээ ажил-агыйда

ТАРААЛАҢ, БАЙ ДЕЛГЕМНЕРДЕ

Хову турлаандан репортаж

Саян сыннарның эдээн тырткан Би-Хем—үнүш-дүжүткү-рү-биле сурагжаан кожуун. Ооң тараазын, ногаазын болгаш мал чемин ажыглаваан чер Тыва иштинде чок. Хары кылын дүжер бо черлерге мал-маганны хүр-менди кышты ажыраарының чаңгыс аргазы — мал чемин четчир кылдыр белеткеп алыры.

Би-Хем кожууннун чагырга газының көдээ ажил-агый та-гы-биле оралакчызы Александр Моногуштуң 2 чыл ажыг отуп турар адырының ажил-биле таныштым:

— Бо хүннерде кожууннун көдээ илери мал чеминиң белеткелин-саара туттунган. Кожуун 17355 а сигенни кезип белеткээр ийик. Оларның аразында 1000 а — биче бүдүрүлгелериниң 2160 тонна — арат ажил-агый-ның күүселдезинде, а 13700 а сигенни чурттакчы чон бе-

(Уланчызы 2-ги арында).

Юрий Ковальногих, Роман Гелерод — «Туран» КХН-ниң механизаторлары.

Шолбан Кара-оол

Тываның даг рудазы үлетпүрүнүн
ажылдакчыларын Металлургтар
хүнү-биле байыр чедирген

«Даг рудазы адырының ажилдакчыларының кызымак күш-ажылының ачызында Тываның бойдус байлактары республиканың экономиказын хөгжүдеринге бараан бооп турары-биле бо хүн оларга езулуг байырлап-дыр. Алдын тывыжын чорудуп турар бүдүрүлгелерниң, организацияларның ажилдакчыларынга, чес-молибден база полиметалл рудаларының мөөң чыдымын шиңгээдип ап турарларга байыр чедирип тур мен. Тыва — өңүг, ховар база үнелиг металлдарның, демир рудаларының мөөң чыдымының талазы-биле бай-байлак, кайгамчык регион. Бо чедишкннер дээрге-ле, силерниң улуг күш-ажылыңар-дыр. Бо адырның хүндүлүг ажилдакчылары, силерниң бүгү бодалдарыңар күүсеттинерин база тургузуп алган планнарыңар кончук улуг-даа болза, боттанырын, ол ышкаш аас-кежикти, кадыкшылды, чедимчени сеткилдиг ханызындан күзеп тур бис» — деп, Тываның Баштыңы Ш. Кара-оолдун байыр чедиринишининде чугаалап турар.

Виталий МУТКО: «Юбилейге чедир
доозар ужурулуг бис»

Казанга болган парлалга конференциязынга Россияның спорт сайыды Виталий Мутко Тывадан журналист Дина Оюнун айтырынга ха-

рылап тура, бо чылын Тыва-да Каа-Хем суурга культура-спорт төвүнүн тудуунга 700 ажыг млн. рубльди тускайлап бээрин дыңнаткан.

«Бо объектини билер мен. Ону 2014 чылда, Тываның база Россияның чаңгыс демнежилгезинин 100 чыл болган юбилейинде доозар ужурулуг бис» — деп, сайыт чугаалаан. Туттунар ийи каът комплекстиң нийти шөлү 6 муң кв. метр болур. Аңаа улуг спортчу маргылдаалар база культура-массалыг хемчеглер эрттирер бүгү талазы-биле универсалдыг арена база спортчу оюннар ойнаар, хүреш, чөөн чүктүң билдингир спортчу хевирлеринин, ча адарының залда-

ры турар.

Россияның Спорт яамызының Тывага деткимчезинин ачызында барык 30 чыл үзүктелишкн соонда, 5 чыл бурунгаар спортчу инфраструктураны, ылаңгыя көдээ кожууннарга тургузары эгелзэн.

Тыва чаңгыс-даа бассейн ажилдавайн турган чаңгыс-ла регион бооп келген. Ам республикада үшкү бассейни тудуп турар. Чаа спортчу залдар уругларны болгаш элээдилерни кудумчулардан ынаар хаара тудуп, спорт-биле өңүктештирери эң-не дээштиг арга деп, Тываның эрге-чагырга черлери санап турар. Россияның Спорт яамызы база бо турушту деткип турар. «2008 чылда Спорт яамызын тургускан соонда 2020 чылга чедир спорттун хөгжүлдезинин стратегиязын ажилдап кылгаш, Чазакче кириген бис. Ында профессионал спорттун, массалыг спорттун хөгжүлдезинин талазы-биле программадан аңгыда, уруглар, элээдилерден эгелзеш дээди спортчу чедишкннерге чедир бүдүн улуг системаны тургузарын ажилдааш, кириген. Күш-культура болгаш спорттун деткип, бажың чанынга спорт шөлдерин тургузуп турар регионнарны, оларның күженишкннерин кезээде деткир бис» — деп, Виталий Мутко парлалга конференциязынга чугаалаан.

Конкурс

Сайгарлыкчыларга хамаарылганы
өскертири-биле

«Россияда сайгарлыкчы чорук: төөгү, чедишкннер, айтырылгар» деп II Бүгү-россияның журналисчи ажилдарның конкурзу эгелзэн. Бо чылын ооң кол темазы — Россияда инвестиция климады. Конкурсту «Чаа төлевилелдерни бурунгаарлап шимчедиринин талазы-биле стратегтиг инициативалар агентилели» ийи чыл улаштыр организастап турар. Конкурстун кол сорулгазы — сайгарлыкчы кижинин овор-хевирин хамааты идеккейи туруштан база бедик социал харысалга-биле тургузары, Россияда сайгарлыкчы ажил-чорудулгага база сайгарлыкчыларга эки эвес хамаарылганы өскертири болур. Конкурса 2012 чылдың декабрь 1-ден 2013 чылдың октябрь 1-ге чедир парлаттыг азы эфирже үнген ажилдар кирип болур. Конкурса кирип ажилдарны 2013 чылдың октябрь 1-ге чедир хүлээп алыр.

Конкурстун шаңналдары: бирги чер — 100 000 рубль, ийиги чер — 70 000 рубль, үшкү чер — 30 000 рубль.

Конкурсту чеди номинацияларга чарган. Номинация бүрүзүгө үш тиилекчилерни илередир болгаш нийти шаңнал фондузу — 1.500.000 рубль.

ТАРААЛАҢ, БАЙ ДЕЛГЕМНЕРДЕ

(Уланчызы. Эгеи 1-ги арында)

леткээр сорулгалыг. Кожуунун сүт бүдүрер фермазының сиген белеткээр планы — 1200 тонна. Чонун кол нуруузу ховуда, шынаада сигеннеп турар. Бистиң кожуунга кыштын түңнели чүгле бо хүннерден хамааржыр — деп, Александр Айдынович чугаалай-дыр.

Үениң аайы-биле эде тургустунуп, чаарты адаттынза-даа, ажил-ижинин кол угланышкын чидирбейн чоруур көдээ ажил-агый бүдүрүлгези «Туран» КХН-ниң (чингине директору Юрий Афанасьевич Тыхеев) тараа болгаш сиген шөлдеринге четтивис. Ук бүдүрүлгө Шивилигнин шөлдеринде тараа культураларын тараан болду. Ажил-агый үрезинин майның 10-га чедир кончук таарымчалыг өйде чажып алганындан черниң шыгы-биле үнген тарааның өзүлдези шору. Амгы үеде тарааның байдалын хыналда комиссиязы эки деп санаан. Ынчалза-даа баш бурунгаар түңнелдер үндүрери эрте, күске чедир көөр алаар. Сугаттыг тараа шөлдери чок бо кожуунга чүгле агаар-бойдуска идегээр алаар дээрзин көдээ ажил-агыйның дуржулгалыг удуртукчузу тайылбырлай-дыр.

Мочагинниң сиген шөлдеринде ажил кидин түлүүнде чоруп тур. Ужу тейлер ажып чоктай берген шынааның ногаан сигенин 3 трактор кезип, бөлүп база дүре тырып тур. Дүре тыраан сигеннерни чурум езугаар чыскаап каан шөлдү ырактан көөрге, чаражы кончук. Сиген-

Би-Хем кожуун чагырга даргазының көдээ ажил-агыйы-биле оралакчызы Александр Монгуш.

Айдынович тодаргайлай-дыр.

Кожуунда «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эгелзешкнни-биле боттанып турар төлевилелге Би-Хем кожуунун киржилгези кандыгыл деп көдээ ажил-агый даргазындан айтырдым: — «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» кожуунун 7 суму-зундан 7 төлевилел кирип турар. Бут кырынга туруп ажилдай берген деп санаттынып турарларга Хадындан тыва национал хеп даараар ус-шевер хамааржыр. Аржаанда сүт болбаазырадып турар сайгарлыкчывыстың акша-төгери талазы-биле айтыры ам-даа шийт-пирлеттинмейн турар. Ындыг-даа бол, бо киживистиң ажилдаар чери бар. Ол сүт хүлээп алгаш, заводче дужаап турган. Өөк суму-зунда

ишчилеривиске канчаар-да чоргаарланып, оларның илгап чоруур аныяк малчынны деткип турар бис.

— Кожуунда герофордлык мыйыстыг бода мал бар болгай, ооң дугайын, чугаалап болур силер, сандр Айдынович?

— Эъткир герофорд у малдар тудуп турар малч бар. Ол Аржаан суму-зунда сандр Валентинович Инютэ. Эъткир уксаалыг малды төлүн 70 хуу чедир менди калган. Александр Валентин төрүүр 5 баш боданы дугузугаар күрүнеге дужааган. бода малды бо чылын чурларга үлөп бээр бодалдыг арат ажил-агыйлык малч ол малды үлээш, баш санын көвүдедир сорулгалыг бис. кыштын түңнели-биле малчытын ажил-ижинин көргүтүп база чедишкннин бооп турар.

— Кайгамчыктыг шыңхөрзүнүңер болгаш агаар-зуңар ногааның элбек дугалыр арганы силерниң нуңарга тургузуп турар. Чычон артыкшылдыг ногаа бүдүрүлгө черлеринче д турар бе?

— Суурларда чон ногаан ле бодунга тарып ап чаңгыс Сесерлигнин Вавилин ээт биске хамааржып турар ногаан чонга садар ногааны е турар. Картофель, капуста, дээш, ногаа аймааның боду ооң болбаазыраткан хевир дүп турар төрөл аймактын чың чаңгыс эвес чыл чедиш уламчылап турар. Олар, мен рим, күрүнеден деткимче чекербзэн. Тускай сорулгалыграммаларже кирир деп кириримге, оларның талазидепкей амдыызында көзүдир.

Мал чеминин белетче Би-Хем кожуунун чаңгыс көдүрүлүшкүнү улуг деп келет. Ук ажилдарны чогумчалыг боду дээр дизе, чүгле ажилчын ботун изиг күзелинден хамаарып Маңаа кывар-чаар чүүлдерни көдээ ажил-агый техниказынгула артык кезектеринин өртүлү кол чидиг айтырыг бооп шышаан. «Тараа турда, то мен» дээр сөстө ышкаш тарларның чылдың дөрт эргилдесоксаш дивес ажылы чонну герип» турар. Кышка белеткүштелдирери — мал-маг хур кыштаарының демдээ. хур-менди кыш ажып, баш көвүдээр, сүт, эът, дүк-бил хандыртынар. Чон эки чур ажилдаар болза, чурттуң сайлының деңнели бедир.

Чаяна Чы

Авторнун тырттырган руктары.

Кышка белеткелди күштелдирери — мал-маганың хур кыштаарының демдээ. Олар хур-менди кыш ажып, баш саны көвүдээр, сүт, эът, дүк-биле чон хандыртынар. Чон эки чурттап, ажилдаар болза, чурттуң сайзыралының деңнели бедир.

чилер-биле ужурашкаш, оларның турлаанга баргаш, кезек чугаалажы кааптаал деп дилээримге, чай чогу аажок улус болду. Ажилчыннар-биле бичии када чугаалажы кааптывыс. Хову ажилдарының хоочуннары, мезанизаторлар Юрий Ковальногих биле Роман Гелеродтун чугаазы-биле сигенин кескеш, бичии чыттыргаш, шыгы үнгелек чорда, тускай дериг-херексел-биле дүре тырыр. Дүрүг сиген 400 килограмм болур. Кижиден бедик бо чаагай, чымчак дүрүг сиген кыжын малга чүден артык чугула. «Сиген белеткелинин планда көрдүнгенин 5-тиң бир кезини кылып алды-выс» — деп, «Туран» КХН-ниң хову бригаданың инженери Евгений Валерьевич Хөлчүкпен чугаалады.

Хову турлааның чурттакчылары «Аалга кирген кижик аяк эри» деп чаагай чаңчылды сагып хүндүлдилер. Хөлбөң талдың хөлгезинге арыг агаарны тынып шайлавышаан, ажилчыннарның столунда чемниң элбзэн магададым: сүт, өреме, ногаа аймаа, дүлген эът дээш, шупту аыш-чеми боттарының, «Туран» көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин болду. Ажилчыннарга боттарының кызымаа болгаш изиг күзели-биле кылган ажылының «дээжизин» чириге чүден амданның чугаажок.

«Сигенчилер ажылын август 10-га чедир дооскаш, оон ыңай күскү дүжүт ажаалдазынга белеткелди калбаа-биле эгелээрлер. Тараа ажаалдазынга кожуунда 7 комбайн кирер, оларның 5-жи белен, а 2-ге немелде септелге херек болуп турар. Дүн-хүн чок уламчылаар дүжүт ажаалдазынга 30 ажыг кижик хаара туттунар» — деп, Александр

сүт болгаш оон кылыглар бүдүрер черни кылып алган сайгарлыкчы-выс бар. Бо неделяда ук бүдүрүлгө чери сүт-биле хандыртыг болгаш бо каш хонукта чондан сүтү хүлээп ап, ажылын эгелей бээр. Хүтте хлеб быжырыкчызы ажылын чорударынга херек чүүлдерни тыптынып, дериттинип алган. Арткан сайгарлыкчыларның акшаландырышкын айтыры билдинмес бооп арттышаан.

— Кол байырлалывыс, чоокта чаа динмиреп эрткен республика Наадымынга бодуңарның кожуунуңарның «арны» бооп, ооң адын камгалаан мурнакчыларыңар дугайында чугаалап көрүңерем.

— Кожуунун көдээ ажил-агыйның тергиннери боор 3 мурнакчыны кириген бис. Сесерлиг суму-зунда хууда дузалал ажил-агыйның чылгычызы, чемпио-нуус Ратмир Семенович Лапчар. Ол шаандан тура аът өстүрүп, чылгызының уксаазын экижидер дээш үрө-түннелдиг ажилдап турар. Улуг мөөрейлерге аытарын чарыштырып турар бистиң чоргааралывыс-тыр. Шолбан Николаевич Кызыл-оол — Аржаан суму-зунун хууда дузалал ажил-агыйлык аныяк малчыны. Бо өг-бүлө боттарының хуу мал-маганын өстүрүп, кайжаа-хораазын боттарының күжү-биле туткаш, шээр болгаш мыйыстыг бода малды азырап турар. Эки көргүзүлгү болгаш кожуунун мурнакчыларының одуруунче кирген Олег Күгертеевич Бай-Кара — Сөөш суму-зундан база-ла хууда дузалал ажил-агыйлык малчыны-выс. Кожуун удуртулгазы көдээ

БЕЛЕКТИГ МӨГЕ

Эр туруш

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫТыва Республиканың Чазаның 2012 чылдың
май 12-де № 234 доктаалының күштүг боорунун
хуусаазын узадыр дугайында

2013 чылдың март 20 № 162 Кызыл хоорай

Көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлерин болгаш агроулетпүр
комплексининг организацияларын деткир сорулга-биле Тыва Республи-
каның Чазаның доктаадыры болза:1. Тыва Республиканың Чазаның 2012 чылдың май 12-де № 234
«Тыва Республиканың агроулетпүр комплексин сайзырадырынга күрүне
деткимчезин көргүзерининг чурумун бадылаарының дугайында» доктаа-
лының күштүг боорунун хуусаазын узадыр.2. Тыва Республиканың бюджетинден болгаш Россия Федерация-
зының Көдээ ажил-агый ямызы биле Тыва Республиканың Чазаның
аразында дугуржугла езугаар федералдыг бюджеттен дузаламчы акша-
хөреңгиден Тыва Республиканың агроулетпүр комплексининг акшалан-
дырышкынын тургузар.3. Тыва Республиканың агроулетпүр комплексининг акшаланды-
рышкынын Россия Федерациязының Чазаның 2012 чылдың июль
14-те № 717 доктаалы-биле бадылаан 2013 — 2020 чылдарда көдээ
ажыл-агыйны хөгжүдерининг болгаш көдээ ажил-агый продукциязынын,
чиг эттин база аш-чемнинг рыногун өйлээрининг Күрүне программанын
бөтандыраары-биле Тыва Республиканың республика бюджетинде ча-
рыгдалдарга акшаландырышкынын деңгелинге Тыва Республиканың
Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызынын доктаатканы чурум езу-
гаар чорудар, Тыва Республиканың Чазаның 2012 чылдың ноябрь 22-де
№ 646 доктаалы-биле бадылааны «2013 — 2020 чылдарда көдээ ажил-
агыйны хөгжүдерининг болгаш көдээ ажил-агый продукциязынын, чиг
эттин база аш-чем рыногун өйлээрининг» республиканың тускай про-
граммасынга болгаш Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың ок-
тябрь 27-де № 644 доктаалы-биле бадылааны «2012 — 2016 чылдарда
Тыва Республикага аш-чем болгаш болбаазырадыр улетпүрнү хөгжү-
дерининг» республиканың тускай программасынга субсидияларны бээр-
биле чорудар:эң эки шынарлыг үрезиннерни садып алганынга чарыгдалдарнын
кезээн дуглаарынга;хөй чылдыг чимис болгаш кат өзүмнерин тарып өстүргенинге чарыг-
далдарнын кезээн дуглаарынга;үнүш ажил-агыйынга экономика ужур-дузалыг тус чер программала-
рын деткиринге;Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга болгаш аңаа деңгештирген чер-
лерге үрезиннерни садып алганынга болгаш чедиргенинге чарыгдалдар-
нын кезээн дуглаарынга;үнүш ажил-агыйын сайзырадырынга, үнүш ажил-агыйының продук-
циязын болбаазырадырынга болгаш сайгарарынга кыска хуусаалыг кре-
диттерни (чээлиерни) эгидерининг хуузуун кезээн дуглаарынга;үнүш ажил-агыйын хөгжүдеринге, үнүш ажил-агыйының болбаазыра-
дыр адырын сайзырадырынга болгаш рыногун тургузарынга инвестиция
кредиттерин (чээлиерни) эгидерининг хуузуун кезээн дуглаарынга;көдээ ажил-агый продукциязынын бараан бүдүрүкчүлерининг камга-
лал төлөвиринге, көдээ ажил-агый камгалалының керээзи-биле саналга-
ларга үнүш ажил-агыйының чарыгдалдарынын кезээн дуглаарынга;көдээ ажил-агыйының бараан бүдүрүкчүлерин үнүш ажил-агыйы дет-
кимчезинге;

уксаалыг мал ажил-агыйын деткиринге;

көдээ ажил-агыйының бараан бүдүрүкчүлерининг сатканы 1 литр сүтке
онааштыр чарыгдалдарынын кезээн дуглаарынга;төрүүр хой болгаш өшкү малды азырап өстүргенинге чарыгдалдар-
нын кезээн дуглаарынга;ивилерни, сыыннарны болгаш эткир уксаалыг чылгы малды азырап
өстүргенинге чарыгдалдарнын кезээн дуглаарынга;мал ажил-агыйынга экономиктиг ужур-дузалыг тус чер программала-
рын деткиринге;мал ажил-агыйын сайзырадырынга, мал ажил-агыйының продукция-
зын болбаазырадырынга болгаш сайгарарынга кыска хуусаалыг кредит-
терни (чээлиерни) эгидер хуузуун кезээн дуглаарынга;мал ажил-агыйын хөгжүдеринге, болбаазырадыр адырны сайзырады-
рынга болгаш рыногун тургузарынга инвестиция кредиттерин (чээлиер-
ни) эгидерининг хуузуун кезээн дуглаарынга;көдээ ажил-агый продукциязынын бараан бүдүрүкчүлерининг камга-
лал төлөвирлеринге, көдээ ажил-агый камгалалының керээзи-биле са-
налгаларга мал ажил-агыйының чарыгдалдарынын кезээн дуглаарынга;эттир уксаалыг мыйыстыг бода малды азырап өстүрерин детки-
ринге;эттир мал ажил-агыйын сайзырадырынынг экономиктиг ужур-дуза-
лыг тус чер программаларын деткиринге;эттир уксаалыг мал ажил-агыйының тудугларын тударынга болгаш
чаартырынга инвестиция кредиттерининг эгидерининг хуузуун кезээн дуг-
лаарынга;

ажылын эгелеп чоруур фермерлерни деткиринге;

өг-бүлө фермаларын сайзырадырынга;

ажыл-агыйларнынг биче хевирлерининг алганы узун болгаш орту-
мак хуусаалыг база кыска хуусаалыг кредиттерни эгидерининг хуузуун
кезээн дуглаарынга;тараачын (фермер) ажил-агыйларнынг, хууда сайгарлыкчыларнынг
база көдээ ажил-агый чергелиг черлерден чер участоктарын хуу өнүгүгө
бүрүткедиринге үндүрген чарыгдалдарынынг кезээн дуглаарынга.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда», «Шын» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдын күүселдезининг хыналдазын Тыва Республиканың
Чазаның Даргазынын бирги оралакчызы М.С.Козловка дагзыр.Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын
бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Июль 18-тин хүнү.
Тес-Хем кожуунунун
Самагалдай сумузуунун
чурттакчылары Аяс,
Шончалай Уштулаң-
нарнын өг-бүлөзине
ге өөрүшкүлүг, солун
болушкун болган.
Оларнын бажынын-
га Тываның алдарлыг,
хүндүктелдиг кижиле-
рининг бирээзи Арзы-
лаң мөге Маадыр Ка-
вааевич Монгуш өөнүн
ишти Саида Мандыков-
на-биле аалдап келген.

Тыва Республиканың
көдээ ажил-ишчилерининг
байырлалы Наадымнын эң
маргылдаалыг, көрүштүг
хемчээ — Амбын-Нояннын
алдарлыг мөгеи Арзылаң
Кудеректин адынга турас-
кааткан хоочун мөгелер хү-
режининг тиелекчизи Маадыр
Монгуш чаалап алган акша
шаңналы-биле хөй ажы-төлдүг
өг-бүлөгө деткиччилээрин хүреш
соонда дыңнаткан.

Аяс, Шончалай Уштулаңнар-
нын аныяк өг-бүлөзи 7 ажы-төлдү
өстүрүп кижизидип чоруур. Аяс
Даржай-оолович — Амбын-Ноян-
нарнын сөөлгүзү 13 дугаары Оюн
Сотнам-Балчырнын салгалы. Ооң
авазы Майя Назынчаповна — ноян-
нын оглу Ланзый Сотнам-Балчыр-
ович Оюнун уруу. Бо өг-бүлөгө
сураглыг мөгениң аалдап келгени
таварылга эвес, а төөгүлүг болуш-
кун бооп арттар.

Хоочун мөге Маадыр Монгуш Уштулаңнарнын өг-бүлөзи-биле.

Аяс Даржай-оолович — Сама-
галдайда Өрт кезээнин дайынчы-
зы, Шончалай Кимовна уругларын
азырап, өөредип олурар. Уругла-
рынынгуу Чечек социал ажилдак-
чы эртемин чедип аары-биле сур-
гуулдап турар. Суй-Белек — 6-гы
классчы, Даң-Хаяа — 4-кү классчы,
Намдрол — 2-ги классчы, Даяна 4
харлыг, Айбек 3 харлыг, эң бичи-
лерин авазы ап турар. Хөй ажы-
төлдүг аныяк өг-бүлөгө хоочун
мөге Маадыр Кавааевич Монгуш
хеп чуур машинаны бергени эпиг,
таарымчалыг белек болган.

Хоочун мөгеге белектиг аалдап

келгенинге канчаар-даа аажок
өөрзөн сеткилин: «Хүндүлүг мөге-
вис Маадыр Кавааевич! Хөй ажы-
төлдүг бистиң өг-бүлөвиске амыр-
кадыысты айтырып келгеш,
сагыш-сеткилерден сунган бел-
лээр дээш улуу-биле четтирди-
вис. Ачы-буянын, алдар-аттыг,
төлептиг ажил-херектиг силерге
чоргаарланыр бис. Ал-бодунар,
өг-бүлөңерге аас-кежик доктаап,
хөй-адыңар кезээде бедик чорзун
— деп, Аяс, Шончалай Уштулаңнар-
нын аныяк өг-бүлөзи илереткен.

Чаяна ЧЫКАЙ.

Авторнунг тырттырган чуруу.

«Спортту — бажыңнар чанынга»

АНЫЯК-ӨСКЕНГЕ ОЙНААР
ШӨЛЧҮГЕШТЕР

Тываның Баштыңы Шол-
бан Валерьевич Кара-оол
Дээди Хуралга Айыткалын-
да чуртталга бажыңнарынның
чанынга уругларга спорт-
чу шөлчүгештерни тургу-
зар талазы-биле айтырыгны
көдүргөн. Ынчангаш респу-
бликаның девискээринде Ча-
зак Даргазынын «Спортту
— бажыңнар чанынга» деп
төлөвилели боттанып эге-
лээн.

Найысылалдын микрорайон

бөлүк тус чернинг девискээрин аш-
тап-арыглар ажилды кылып эге-
лээн. Уруглар шөлчүгешин шак ол
девискээрге тудар деп барганынын
чылдагааны — бажыңнар чанын-
да хоккей «коробказы», волей-
бол шөлүнүнг четкизининг чагылары
бары. Ынчангаш ук девискээрни
улам чаагайжыдары-биле аңаа не-
мей уругларга ойнаар шөлчүгеш-
ти кылып, спортчу херекселдерни
база тургузар.

Кызыл хоорайнын мэри Вла-
дислав Ховалыгнын чугаалап тура-

төлөвилелинден аңгыда, хоорай
бюджетинден үндүрген акша-
хөреңги-биле база бичи чаштарга
ойнаар «хоорайжыгашты» тургузар
планныг бис. Бо тургузуп каан ийи
херексел ойнаар «хоорайжыгаш-
тың» дерин-дир. Ынчал кээрге, Ты-
ваның Баштыңынын болгаш бистиң
төлөвилелдеривис турар. Ажилды
эгелээр мурнунда уруглар шөлчү-
гешин тургузар девискээр тып бе-
леткээр — деп, мэр демдеглээн.

Амгы үеде найысылалда уруг-
лар ойнаар шөлчүгештернинг 12
комплексин база 6 ойнаар ком-
плексти соңгукчуларнынг чагы
езугаар тургузар. Хоорайнын
ажыл-агыйжы департаментини са-
дыглажышкынарнынг түнелде-
ри-биле Красноярскиден «Мастер»
КХН-нин фирмазы-биле керээ
чарып алган. Ынчангаш ойнаар
шөлчүгештеринг дериг-херексел-
дерин кылып, чедирер болгаш
чыыр талазы-биле ажилды ук фир-
ма чорудар.

Ооң аңгыда «Спортту — ба-
жыңнар чанынга» губернатор
төлөвилелдинг боттанылганы-биле
хоорайнын девискээринге 20 спорт
шөлчүгешин, 50 теннис столун база
110 турник болгаш брусъяларны
тургузар. Спортчу дериг-херексел-
дерин тургузарда, студент отряд-
тардан аныяктарны чалааш, олар
профессионал специалисттернинг
удуртулгазы-биле ажилды чору-
дар. Шупту спортчу дериг-херек-
селди айыыл чок чоруктун норма-
ларын сагып тургузар.

Валерия КОНГАР.

Айдын КУУЛАРНЫНГ тырт-
тырган чуруу.

ы-биле бажыңнар чанынга
лар ойнаар шөлчүгештерни
гаш спортчу комплекстерни
узул эгелей берген. Кызыл хоо-
нынг хемнинг оң талакы эрин-
Правобережная кудумчузунда
лар шөлчүгештерин тургузар
зы-биле ажил чоруп турар.
да эге дээринде күзөлдиг сту-
гилерден тургустунган ажилчын

ры-биле алырга, Тываның Башты-
ңы Шолбан Кара-оолдун эгелээни
«Спортту — бажыңнар чанынга» деп
төлөвилелди боттандырып, хоорай-
нынг аңгы-аңгы девискээрлеринге
110 спортчу дериг-херекселди тур-
гузары көрдүнүп турар. «Бо дээр-
ге уругларга ойнаар шөлдерни
тургузар талазы-биле ажилдын
эгези-дир. Чазак Даргазынын

Ажы-төл чүге чаныксавазыл?

Аналитиктиг чүүл

«Чүге онаалган кылбаан сен?», «Каая чордун?», «Бодуну шын алдынып билбес-тир сен?», «Бажын иштин чүге арыглаваан сен?», «Оон өске төл болза...» дээн ышкыш чемелээшкннерни О. болганчок-ла авазындан дыңнаар. Чамдыкта ол мээ-медерелди «өттүр» өрүмнөп турар сөстөрни кулааның дашты-биле эрттирип каар, а чамдыкта сагыжынга дыка аар хүлээп алгаш, анаа-ла бажыңдан үнүп чоруксаазы келир. Сөөлгү органы ажыг-лаар дээрге, оон сөөлү оон-даа артык берге дээрзин ол эки билер. А хамыктың ужуру — авазының чемелээшкннери ылап-ла чүүлдүг турган болза, өске херек. А О.-нун таварылгазында ол ыңдыг эвес, ада-иези ийи боттары маргышкыш, түңнелинде авазы бүгү хомудалын уруунга дөгээр. Өг-бүлениң уруу томаанның болганындан бажыңдан оорар. Кайы хамаанчок чер кезип чорбас, эштери-биле орай дүнеге чедир ойнавас.

Амыдыралдың өске чижээ. У.-нун ада-иези хөй ажы-төлүнүң дузаламчы акшазы болурга-ла, төнчү чок «байырлалдарын» эгелээр. Ол үеде У. бажыңдан ырап чоруун бодаар. Ынчангаш кудум-чуда база-ла шак ыңдыг «салым-хуулуг» эштери-биле боттарының уунда-ла чоруурлар. Кажан «аян-чоруктар» төнерге, чанып кээрге, бажыңда оон чок турганын безин эскербээн боор. Оон өске «чырык» амыдыралды У. билбес.

Үстүнде киригеним амыдыралдан чижектерни көргөш, кижичүг-ле чаңгыс түңнелге келир — кайы-даа таварылгада бичии кижиниң амыдыралында аас-кежиктиг чаш назын чок. Ажы-төл чүге чаныксавазыл? Ада-иениң харысалгазы канчал барганыл? Буруу кымдал? Бо айтырылгар ала-чайгаар кижиниң бажыңга кирип келир-дир. Херек кырында сагырып көөрдээ болза, өг-бүлөдө эп-найырал, ынакшыл, билишкнн, деткимче

чок болза, ында кандыг таарымчалыг эки байдал турар деп. Өг-бүлениң социал байдалы чеже-даа берге болгаш хөй кежигүннерлиг болза, ында үстүнде кириген бүгү-ле таарымчалыг байдал турда, аас-кежик кезээ шагда турар. А ол бөдүүн, кижичүг бодаарга, хөй күш негеттинмес чүүлдер ышкыжыл. Ажы-төлдүн сагыш-сеткилин шын билири, оон бодап турар күзелдерин сонуургаары, оон-биле ишти-

хөңүн үлежири — ада-ие бүрү-зүнүн талазындан уруунга, оглунга хамаарыштыр кичээнгейиниң херечизи-дир.

«Бичии кижичүг чок. Дузала-жып көрүңер!» дээн дүвүрээзиниң медээлер болганчок-ла (!) мас-салыг информация чепсектеринге дыңналы бээр аларган. Медээ болган соонда дилээшкннге хөй-ниити болгаш чогуур органнарның ажылдакчылары хөйү-биле хаара туттунар. Бажыңдан үнүп чоруп турар бичии азы элээди кижиниң

ол үеде мээ-медерелин чүү удур-туп-башкарып турары? Ол ада-иези-биле азы кым-бир кижичүг-ле маргышканының түңнелинде ийик-бе, азы оон өске чылдагаан ужун бажыңдан ырап чоруксаазы келирге, чоок кижилериниң дугайында бодабайн, чүгле бодунуң күзелиниң күштүүндөн чаш угаан-биле чоруй баар.

Бо чүүлүмнү бижип ора, уругларның бажыңдан чоруп тура-

га, 12-ден 17 хар. Бажыңдан чоруп турар уругларның назы-ханын алырга база элээди үезинде уруглар колдап турар. А чылда-гааннарынга өг-бүлөзінде бай-далдан хамааржыр. Чок-ла болза, хоойлу езугаар азырадыкчызының хайгааралындан адырлып алыксаар күзелден бе, азы ада-иезиниң аңаа хамаарыштыр кичээнгей чогу болгаш каржы-хажагай чоруктан дезиксээн күзелден болур. Назы четпээннер элээди үезинде хостуг үезиниң хөй кезини эш-өөрү-биле эрттирикээр болгаш ада-иезиниң негелдезинден оспаксыраар. Олар эрте-ле бот-тускайлаң болуксаар-лар. Ынчангаш олар ол бүгү чылда-гааннары барымдаа кылып алгаш, бажыңдан чоруп, хөй-ниитини дүвүредип турар. А кажан чиккен турган уруг тыттып келирге, оон-биле чугаа кылып, чүү болганын тодарадып, кады ажылдаар апаар. Бо таварылгада элээди кижичүг бодун «камгаланып», бодун агартымы-шаан, бурууну улуг улусче угландыраар. Ол үеде бичии кижичүг-ле чугаалажып тургаш, кончуг кичээнгейлиг болуру чугула. Болуп турар таварылгаларның көргүзүглери-биле алырга, азыралда турар уругларга бодаарга, анаа өг-бүлелерден уруглар бажыңнарындан хөйү-биле чоруп турарлар. Чогуу уруглар өг-бүлениң социал байдалындан хамаарылга чокка бажыңдан чоруп болур. Чүгле өг-бүлениң иштинде билишкнн чогуунда эвес, а эдержип турар эш-өөрүнүң аайы-биле база болур. Ынчангаш ада-иелер ажы-төлүнүң элээди үезинде серемчилелдиг болуру чугула. Сөөлгү уругларның чылдагааннарынга база-ла хостуг болуксаарындан болгаш эш-өөрү-биле хөглөксээрден. Чамдык уругларның өг-бүлөзи социал берге бөлүккө-даа хамаарышпас, байдалы эки-даа болур, а чүгле элээди кижиниң чаш угааны-биле кылган чоруундан болур. Амгы үе-

де ада-иелер уругларының кичээниг элээди кичээни салып турар. Чамдык ада-иелер уругларын сула салып алгаш, оларынга күш четпейн баар. дүг-даа ада-ие төлү бажың чанып келбейн, кайда чорууру динмейн турда, канчап анаа боор. Олар дөмөй-ле сагыш чөдүрүп, дуза дилеп чедип келер. Ажы-төлүңге хамаарыштыр кичээнгейниң угландырабайн турар дээш административтиг доку-менттер чыгаш, тускай комиссо чорудуп турар бис. Назы четпээннер угаан-медерели сайы-мөзү-шынарында өзүлдө-биле гелештир өскерлишкннер аажы-чаңы база өскерли бээр. чангаш олар ол үезинде дүг болгаш ажыңчак болур. Ад-зиниң талазындан каржы-хажагай чоруктуң түңнелинде олар бажыңдан бодунуң эки тур-биле чоруп, дедир чанарының нунга өске кандыг-бир черге турар күзээр. Бо таварылгада а бүгү тала-биле шыңгыы чор-нар — деп тайылбырлады.

Назы четпээннер талазы-инспекторнун берген тайылбы-ның соонда дараазында түс-сөс кылыксадым. Ада-ие бүгү уругларынга хамаарыштыр кичээниг чогуур деңгелге чор-ужурлуг. Бичии кижиниң бажы-дан үнүп чоруй баары дээрп ада-иениң багай кижизидил-дир. Ада-ие биле ажы-төлдүн-зында быжыг, чоок, сырый-рылзаа турар болгай. Удур-дир билишкнн — харылзаа-бүзүрелдиг «көвүрүү»-дүр. А төлүвүс төрөөн бажыңдан ч-аңгы өг-бүлө туткаш, ырап ч-ужурлуг. А назы четпээн үез-олар дээш харысалганы ад-азы хоойлу езугаар төлээлер а-ужурлуг. Чаш ажы-төл менди-гай чорзун деп күзээлиңер!

Валерия КОН

Чурукту редакцияның архив-ден алган.

Тояп чоруур чылдагааны

Кызылдың назы четпээн-нер килдизиниң инспек-торлары-биле массалыг ин-формация чепсектериниң журналистери социал бай-далы берге өг-бүлелерни-хынаары-биле рейдини июль 19-та эрттирген.

Шоссейная кудумчузунуң 15 дугаар бажыңдан чурттап турар өг-бүлө. Бажыңче кирип келирге, чыт-бузу аажок, хир-чамга туттурар деп барган дээр болза, хөөредиг болбас. Бичии уругларның удуур орун-дөжээ, идик-хеви хирлиг, эш-тинер чоорганы чок, соодукчузу, шкафтары куруг, бажыңның сеп-телгезин кылганындан бээр элээн үе эрткен. Бисти бажыңның ээзи, арны-бажы ыжык, өң чок ава ут-куп алды. Ийи оглунуң кайдазын, хонган-хонмаанын безин ол бил-бес болду. Инспекторларның чу-гаазы-биле алырга, хыналдалар үезинде келирге-ле, эзирик, би-лир-билбес болур, бо удаада мүн-не элээр. Оон оолдары 8 биле 9 класста өөренип турар. Улуг оглу улаштыр өөренири-биле докумен-тилерин кайнаар дужааганын бил-бес, оон келир үези дээш сагыш човавас ие-дир. Инспекторларга, журналистерге арага-дары ижерин соксадып, ажы-төлүнче кичээнгей салырын ол аазаан.

Пушкина кудумчузунуң 14 ду-гаар бажыңы. Бо бажыңның ээле-ри бажыңының хериминиң эжиин

ажытпас, шоочаланып алган. Хе-рим эжиин ажыттыргаш кире бээр-ге, оон девискээринде бок-сак эмгежок, тазта шыгыдып каан уруг-ларының идик-хеви чыдый берген. Инспекторнун чугаазы-биле алыр-га, бо ава арага-дары-даа ишпес, ажыл-агыйлыг. Өг-бүлөдө ийи назы четпес уруг бар, кырган-авазы-би-ле чурттап турар. Огородун тарып алган, дагаалары-даа бар. Уругла-рының педиатр эмчизиниң дыңна-ды-биле оларны учетта тургускан. Бо өг-бүлениң авазы чуттуг, арыг-силег сагывас, уругларын хирлиг-чамныг, чыттыг бажыңда азырап турар. Учетта турар ажы-төлүңге багай үлегер-чижекте көргүзүп ту-рар ава кылдыр санадып турар. Ба-жыңын кажан-даа аштавас, арыг-силег сагывас.

Проточная 3/2 дугаарлыг ба-жың. Бажыңның хериминиң иш-тинде идик-хеви чок, арны-бажы аажок хирлиг уруглар халчыл турлар. Оларның авазы бадылга чок кады чурттап турар кижизи-биле уругларын каапкаш, чоруй барган. Улуг ийис оолдары — эге класс өөреникчилери, бичиилери — 2 биле 3 харлыг. Олар, дүште-ки чем хамаанчок, эртенги чем бе-зин чивээ. Оларның чанында эзи-рик кожазы бар. Назы четпээннер килдизиниң инспекторлары бичии чаштарны ал алгаш, уруглар эмне-лгезинге хүлээткен. Улуг оолдары ынавайн, авазын ыглажып манал

артып калган.

Складская кудумчузунуң 18 ду-гаар бажың. Бажыңның ээзи бот-ие ава орунда ужуп калган, чанында өрээлдерде эр кожолары чыдыр-лар. Бо ава ийи оолдуг. Улуу бажы-ңында чок, бичии херим иштинде олур. Авазын оттурарга, чоорган адаанче бажын чажырып, турбайн чыдар. Дөрт хонук ишкенин, оглун чөмгөргенин ол чоорган адаандан чугаалады, а бичии оглундан чүнү чигенин айтырары-виска, ол ыпта-вас, чем чивээни илдең.

Кызылдың назы четпээннер килдизиниң даргазы, полицияның майору Нина Куусаловна Мындык:

— Бо хүнде назы четпээннер килдизинде чидиг айтырылгар-ның бирээзи — 30 харга чедир аныяк өг-бүлелерниң, ылаңгыя ие кижилериниң, ажы-төлүңге хама-арылгазы аажок баксырааны. 2013 чылдың 6 айының иштинде нарын, берге байдалда чурттап турар 5 харга чедир уругларны полиция-ның ажылдакчылары хөй-ниити черлеринден азы бажыңнарындан биске эккеп турар таварылгалар көвүдээн. Ынчангаш амгы үеде хоорайның бичии уруглар эмне-лгелеринде уруглар саны көвүдээ-нинден оруннар чедишпейн турар. Оон чылдагааны — ада-иези ара-га-дары ижил алгаш, ажы-төлүңге каржы-хажагай чоруунда, ада-ие хүлээлгезин күүсетпейн, оларны бажыңында айылдыг байдалга

арттырып турарында. Ол ада-ие-лерни 100-500 рубль түңге админи-стративтиг торгаалга онаап турар. Ажы-төлүнүң хыры тодуг, экти бүдүн дээрге ада-ие хүлээлгезин долгузу-биле күүсеткени эвес-тир, оларның сагыш-сеткилин байыдып, кичээнгей салырын дилээр улус-тур бис. Июль 16-дан 19-ка чедир «Өг-бүлө» деп оперативтиг, про-филлактиктиг хемчег эрттирген. Оон түңнелдери дүвүреничиг байдалды көргүскен. Социал байдалы бер-ге 70 өг-бүлени, назы четпээннер килдизинде назы четпээн уруглары учетта турар 14 өг-бүлелерни үш хонук дүргүзүндө хынаан. Социал байдалы берге дөрт өг-бүлени тодарадып, учетка тургускан. 27 уругну тудуп, назы четпээннер кил-дизинге чедирген. Социал байдалы берге өг-бүлелерни хайгаарап, чо-гуур хемчеглерни ап турда-ла, бай-дал экиживес. Ада-ие арагаже сун-дугуп, ажы-төлүн түредип, оларның чурттаарына таарымчалыг байдал тургуспайн турары шын. Ада-иези ажы-төлүн эмчиледир «чайы чо-гундан» чайгы лагерлерже халас путевкаларны ажыглапайн турар. Арага-дарыга сундугуп, ажыл-агыйы, чурттаар оран-савазы чок кожууннардан келген өг-бүлелер ажы-төлүн түредип турар. Назы четпээннер килдизи, хоорайның социал политика департаментизи дээш чогуур ужурулуг албан чер-

лери шупту демниг ажылдаар зу-вусса, түңнел көстүп келир идегээр-дир мен. Социал бай-далы берге, бистиң килдисте учетта-рар уругларның өг-бүлелерини-лизтээш, отчедун Өг-бүлө бол-урулар херектериниң талазы-а агентилелче чорудуп турар. Бо эрттирип турар хемчээви кол сорулгазы — ада-иениң а-төлүңге харысалгазын бедиде

Автордан: назы четпээн килдизиниң инспекторлары-биле социал байдалы берге өг-бү-лерниң кайызының-даа бажы-рыңче кире бээрге, байдал де-Бажыңнарже кирип келирге, гунчуг чыт, хир-чамга туттурар барган, уругларның аш-чем-и орунда арага шилдери. Ажы-т-нүн тояп чоруурунун бир ч-дагааны база ында. Бо авала-арагадан халас эмнедир дээ-боттарының күзели чок. Олар-ту чер бажыңнарда чурттап ту-девискээри четчир, ол хирези-огородун тарып албаан, д-дур чашпан үңген. Арага и-бис деп турар аазаан сөстөр-инспекторлар бүзүрөвес. Чыл-нында рейдилер үезинде о-өг-бүлелерни хынаар. Ажы-т-че сагыш салып, оларның кели-рин бодап, ава кижичүг тура-сорт күштелдирип, боданын, шүгд-көрзе, чүге бак таланы бажы-талаже эглип болбас деп?

Шончалай ХОВА

«САН-РА»-БИЛЕ ДЕҢГЕ ЧАРЖЫП...

анчызы. Эгези 1-ги арында).

рово хоорайга кээрге, оларга а деп хөгжүмчү кыс каттыжып эн. Чилиден гитарага ойнаар к хөгжүмчү-биле кады олар кы океанның шимээн-даажы н аялганы тааланчыг бараал-лар. Океан ажылдыр чыдар илиядан хөгжүмчүлер Чадаана ринге каш хондур чурттааш, ар эртенги соокка шору ча-бергенин, эгезинде түрөп нын чажырбадылар. Скрипка, а, труба, фортепиано — шупту-ойнавышаан, чуртунуң аялга-ойнап бердилер. Эң сөөлүндө «энерготур» деп хөй кижиле сөс-бөлүк (шупту катчып алган) утту. Янзы-бүрү стильдин, аң-гы аянныг, каш янзы чурттар-юннарының хөгжүмүн чадаа-лар таалап дыңнады. Оларның

— Эргим чаңгыс чер-чуртту-ларым, силер бүгүдөгө байыр че-дирериниң бетинде аалчыларымыска каш сөс чугаалаарын чөпшээрер көрүңер. Өңүктөр, бистерге бүзү-реп, орук-суурну ырак дивейн, бисти хүндүлөп, сарыг-шажынны хүндү-леп, «Үстүү-Хүрээ» фестивалында киржип чедип кээп турарыңар дээш силерге чонум мурнундан мөгөйп, өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Ооң-биле чергелештир амды-зында фестивалды организастап турарыңар чедер-четпестер дээш буруувусту миннип тур мен. Ынчал-за-даа чылдан чылче ону экижидер дээш кичээнгеи углап келдивис. Фестивалдың организакчыларының кызымаккай чоруунуң ачызында оларның эге баштай-ла салган со-рулгазы амдыралда боттанган болдур ийин. Хүрээ тудуу доозул-ган, ол ажылдап эгелей берген.

Ыдыктыг хүрээниң ханалары.

ге эрттирер ужурлуг. Чадаананың оруктарын асфальтылап, майгын хоорайжыгаш турар хем эрин чаа-гайжыдып, ол парк силерге херек болганда, ооң черин аргажок чик өртөккө, ужур ындыг дээш садаалы. Аңаа кафе, ресторанның, ховар кы-лыглар барааннарының садыглары турзун. Сайгылгаанны кирип, ол чарыкче көвүрүгнү тудуулар.

Чадаанажылар, чөөн-хемчик-чилер! Эр хей силер! Чадаананың, Үстүү-Хүрээниң ат-сураа делегей-ниң бүгү чурттарында чаңгылап турар апарганы адаарганчыг-даа-дыр. Сагыш-сеткиливис чүдүлгө-сү-зүктүг чоруур-ла болза, кандыг-даа бергелерни эрте бээр бис. Өгбелеривистиң арттырып кааны езу-чаң-чылдарын черле салбаалыңар. Ол талазы-биле силер бүгү чонувуска үлегер-чижек силер. Фестиваль үезинде корум-чурумнуң байдалы кандыгыл дээрзин шагдаалардан сонуургап айтырдым, ажырбастыр. Бурган авыралында багай чүүлдер чок. Сагыш-сеткиливисте хүрээ тургустунган болганда, аңаа тейлеп, ак сеткилдиг чоруулар. Тывалар бөмбүрзектиң кайы-даа чурттарының чоннары-биле эпиг-демниг чурттап шыдаар, ол хире бедик культуралыг чон бис дээрзин катап-катап бадыткаалыңар. Демин чугааладым, ону чедип алырда бо стадионну Совет Тываның 5 чылы аттыг стадион ышкыш кылдыр чаа-гайжыды кылып алыр ужурлуг бис. (Ураалар, адыш часкаашкынна-ры). Эки үлегер-чижектерни черле салбаңар.

Силерге бөгүн ажыы-биле чу-галап болур мен. Чурттуң үш улуг удуртукчузу Тывавыска келгеш, үш хондур дыштанып алгаш чорупту-лар. Ол дээрге Путин, Медведев, Шойгу удуртукчуларымыс-тыр. «Ты-ваны бүгү талазы-биле деткир бис. Ол чурттуң бурунгаар сайзыралыңа

чугула» — деп, өөрүнчүг сөстөрни чугаалааш, бардылар. Биске оон өске чүү херек боор, чонум. Шуп-ту демниг болуп ажылдаалыңар — деп, Шолбан Валерьевич са-гыш-сеткил хайныгышкыны-биле чугаалады. Оон фестивалдың эң бичии киржикчизи Херел Сатка тускай белээн — (айпетти) сөңнеди. Игорь Дулуш фестивалдың

(Чадаана). «Фестивалдың идгели» — «Турум салгал» (Чадаана). Дыка хөй кижилерге деткиччилерниң шаңналдарын тывысты.

Фестивалдың эң солун ке-зээ — аалчы «Сан-Ра». Сценаже алдынналып-мөңгүннелип чайын-налган кара кештиг хөгжүмчүлөр — эки таныыр өңүктөри үнүп кээр-ге, стадион ураа-биле уткуп алды.

Алдарлыг «Сан-Ра» бөлүү.

нга бистиң ынак хөөмейжи-чымыс Андрей Монгуш ырлап кээрге, чоргааранчыг-ла-дыр. денбилдиң «Кодур-оол биле ыс» деп операзындан ария-күүсетти. Орус ыраажы өске бир ырыны ырлаан. жып, чергележи, чогаадып ыры хөгжүмчүлөргө езулуг дээрзин тайылбырлап кан-Тываның чоргааралы апарган чү-хөөмейжи өг-бүлө Чооду-Шоналай биле Начын тыва а чоргаарал болгаш ынакшы-лээч чонум» деп ырызы-биле ти.

нцерттиң башкарыкчызы й Иванович Чымба солун и дыңнады каапты: «Эргим ер, сценаже Тыва Республи-Баштыңы — Чадааның Дарга-Шолбан Валерьевич Кара-оолду алыңар!» — дээрге, стадион итап «чалгый» каапты.

Ынчалза-даа сорулга ооң-биле доо-зулган деп болбас, чүге дизе хүрээ комплекзинге элээн хөй тудулар ам-даа немежир, туттунар ужурлуг. Игорь Дулушке бистиң хүрээвисти тударыңа кириген үлүг-хуузу дээш мөгөөр бис. Ол чүгө Үстүү-Хү-рээни эвес, а сагыш-сеткиливисте хүрээни тургузуп берген болгай. Ол чагай эгелээшкыннерни улам-чылаалыңар. Каш хонук бурунгаар Чадаанага Сергей Кужугетович Шойгу-биле кады кээп чордувус. Маңаа культура-спорт комплекзин тургузары чугула дээрзин база катап чугаалаштымыс, чүге дизе деле-гейниң кайы-даа булуңнарындан, күрүнелерден чон мында чыгып кээп турар чүве болганда, келген аалчыларымыс культурлуг-даа, спортчу-даа хемчеглерге киржир ар-галыг болзуннар. Бо стадионну база чаагайжыдып алылыңар, делегей чергелиг хемчеглерни бедик деңгел-

Номнал үезинде.

үндезилекчизи, «Үстүү-Хүрээ» төлөвилелдиң эгелекчизи: — «Бис-ти деткип чоруур удуртукчувус Ш.В.Кара-оолга өөрүп четтирдивис. 2000 чылдан бээр ол бүгү талалыг деткимчени көргүзүп келди» — деп, ол кысказы-биле тайылбырлады.

Өөрүнчүг медээлер соонда сце-наже «Чадаана» бөлүүн чалапты. Назы-хары кижиле ортузу чеде берген ашак-оолдар ойнап, ырлажып турда, кайгамчык-тыр! 60-70 чылдарның ырларын олар бараалгатты. Дет-кикчиңиң тускай шаңналын-даа алдылар.

Улаштыр Красноярск хоорайдан бир-ийи чыл болгаш-ла «Үстүү-Хү-рээ» фестивалыңа кээп киржип чаңчыга берген «Духов день» бөлүү сценаже үнүп келирге, эрги өңүк-терин чадаанажылар алгы-кышкы-биле уткуп алды. Үш чараш кыс-тар хөгжүмчү оолдарыңа үдөдип алгаш, орус улустуң ырлары-биле аян тутту.

Андрей Чымба ам шаңналдарны чарлай берди: «Төнчү чок чогаа-дыкчы чорук» деп тускай шаңналга Айдың Седии (виолончель) төлөттиг болду. «Тулган ыраажы» — Сайлык Омун. «Тыва» КТРК-ның тускай шаңналын — (гитара) Андрей Скоырскийге тывысты. «Эң чараш чаңгыстың күүселдези» — Аяко (Япония). «Тускай аян» — «Духов день». «Ритм болгаш сагыш-сеткил» — Орлан Салчак. «Сагыш-сеткилге дээшти дээш» — Буян Монгуш (Баян-Дугай). «Езу-чаңчылдарга шынчызы дээш» — «Шыгырааш»

Биезки-ле хөгжүмчүлөрни танып кадымыс. Назы-хары оранчок дөгүй берген-даа бол, сценага олар ойнап, танцлап, ырлап турда, чалыы эрлер ында-ла каар! Бистиң ТР-ниң Ча-зааның үрер хөгжүм оркестриниң хөгжүмчүлөри-биле катчып алгаш, удур чогаадып ойнап шаг болдулар. Бистиң хөгжүмчүлөргө ол кайгам-чык уттундурбас кичээл, өөредиг дээрзи билдингир. «Сан-Ра» бөлүү дег хөгжүмчүлөр делегейде чок дээрзинге база катап бүзүредивис. Оларның Үстүү-Хүрээге кээп эгелээниң ачызында тывалар үрер хөгжүмнүг апарган бис, өгбелеривистиң ынак хөгжүмүн эгидип алыр аргалыг болганымыс ол. Ол дээш оларга курлак чедир мөгөөр ужурлуг бис.

Эң сөөлүндө сценаже ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм оркестри, удуртукчузу Тимур Дулуш-биле үнүп келгеш, ойнап турда, «санра-жыларның» бирээзи сцена кырынга көрүп тура, оларның аразыңа кире халыксаазы кээп турарын эскердим. Ол кайы хире хол часкап, бүгү боду хөгжүмчүлөр-биле деңге «ойнап», өөрүп турганын көргөн болзуңарза, тыва хөгжүмчүлөрис дээш чоргаа-ралдан карак чажы бадып турар апаар дээрзинге бүзүрөп көрүңер.

Байырлыг, «Үстүү-Хүрээ-2013!» Катап база «Үстүү-Хүрээ-2014»-ке ужурашкыже!

Светлана БАЛЧЫР.

Вячеслав МОНГУШТУҢ тырт-тырган чуруктары.

Байырлыг чыскаада.

ТИБЕТТЕРНИН ЧАЖЫДЫ

База катап

Катманду

«Сүт-Хөл шалбаа турар шагда, Сүмбер-Уула тей турар шагда...» дээн сөстөр-биле та чеже тыва тоолдар эгелзэн чүве. Кара чажы-выстан дыңнап келгенивис бо тоол одуругларында Сүт-Хөл-даа билдингир, ол чанывыста Кызыл-Тайга кырында чалгып чыдар, а Сүмбер-Уулазы кайда ирги? Ону харылапкан кижини сагынмай тур мен. Хөй-хөй чылдар эрткенде билдинип келзе-ле, Сүмбер-Уула Тыва чуртунда эвес, а талыгырда Тибетте — Төвүтте — Таңгытта болган.

Бистиң команданың бо чылгы аян-чорук бедик даг шыпшыныче болбайн барган. Арткан даглары-выс мурнунда сорулганың эң бергелери болгай: чер бөмбүрзээниң эң бедик шыпшы — 8848 м Эверест — Джомолунгма — Сагарматха база Антарктиданың Винсон даа. Че, канчаар дээр, үези кээрге ынаар угалтар бис. Эрткен чылын чазын бистер Тибетке чорааш, тывызыксыг, ыдыктыг Кайлаш деп дагың дугайында эң баштайгы медээни дыңнадык. Ында кижилер бүүрүвес чүве-ле хөй: аңаа хенертен чиде бээр, кончуг дүрген кырааш чорта бээр кижилер дугайында, ол дагың шыпшыныче кижилер үнүп шыдавас дугайында дээш. Ынчан Кайлашты Сүмбер-Уула деп адаар дээрзин билбес-даа турдувус. Эверест — Джомолунгма болдунмайн баарга, Кайлашты сонугарга бергеш, ооң дугайында болдунар шаа-биле медээлер чыып тургаш, тыва кырганнар шаанда ону «Сүмбер-Уула» деп адап турганын ийи-үш-даа кижилерден дыңнадым ол. Кайлашче аян-чорук чарыгдалын бистер ууп боор бис. Ынаар аян-чорук организастан турар турфирмалар Россияда, Непалда, Индияда-даа бар болган. Бистер Непалдың «Вгимала» фирманың шилип алдык. Өскелерден ооң ылгалдыг, биске таарымчалыг чүвези — төлээр акшаның хөй кезинин Непалга — Катмандуга чедирип төлээр чүве болган. Акша чедир чыып аарыңа, кымга-даа болза, хонук-хуусаа херек болгай.

Москвадан Катмандуга чедир ужар кылдыр Катарның авиакомпаниязын шилип алдык. Бистер 2008 чылда Африканың Килиманджаро чедерде база бо «Qatar Air»-«Катарның авиа-шугуму»-биле ушкан улус бис. Тыва кижиниң белең-не дыңнавыз Катар

деп хензиг, девискээри Эрзин кожуун-биле дең күрүне Персид мугулдурунун кыдыында чораан. Ол газ, нефть-биле байлак болгаш чонунун амыдыралының деңгелиниң талазы-биле делегейде эң бай күрүнелерниң бирээзинге санадып турар. Чер бөмбүрзээнде кижилер чурттавайн турар Антарктидадан аңгыда, арткан алды дилтерниң 120 хоорайларыңче Катарның аэробустары, боингилери хала чокка ужуп турарлар. Агаар оруу-биле пассажирлер сөөртүр талазы-биле делегейде үшкү черни ээлеп турар. Эрзин ышкаш хензиг күрүне аан! Катарның стюардессаларын бир дугаар көргөш-ле, «дылывыс агарып калган» деп болур. Олар шупту өкпөң өңүг формалыг, балет артистери дег ийи тудум белдиг, кайгамчыктыг чиик шимчээшкннерлиг. Бистер

тары кедергей бүзүрелдиг, ужу-дуушкун үезинде стюардессалар эң дээди культуразын көргүзүп турарлар. Бистер, Соңгу, Мурнуу Америкалар, Африка, Европа, Австралия, Азияже ужуп каалкан улус, делегей чергелиг авиакомпанияларны, оларның пассажирлерни алыр культуразын ылгап-деңнеп билер апарган бис.

Бодум хуумда, ам база Тибетче баар дээн бодам анаа эвес ты-ылган. Бис эрткен чылын Эверест үнер дээн Россияның экспедиция-зы-биле чораан болгай бис. Ынчан Катмандудан Тибеттиң найысылалы Лхасаже ужа бердивис. Бо хоорай дээрже, делегейде найысылалдардан эң бедикте турар. Самолеттан үнүп кээрге, 3600 м. Баш дораан аарыыр, агаар базыышкыны эвээш болгаш ыңдыг. Дүшкен дораан-на моорал барып ужуп турган улус

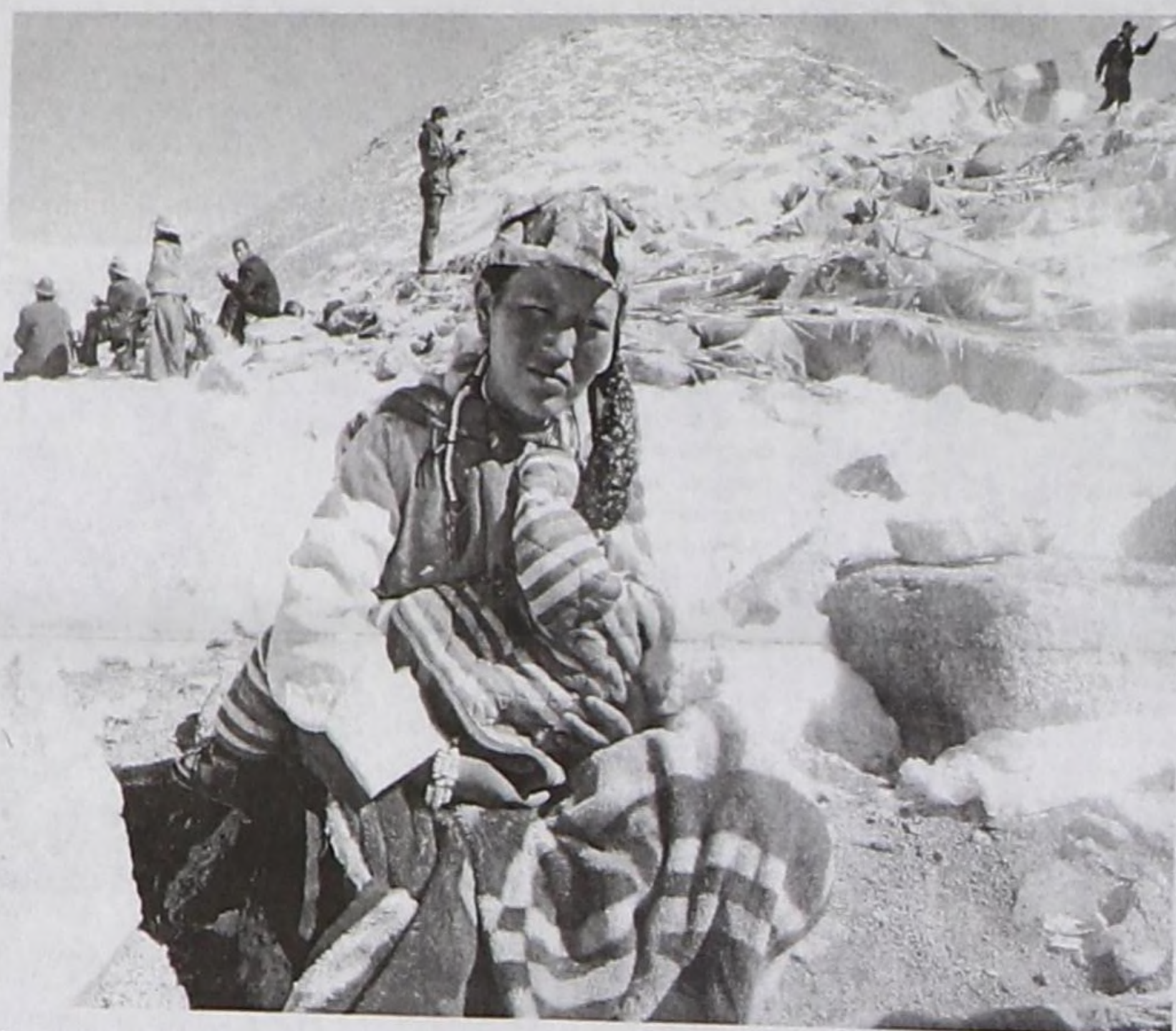
аразынга мөңгези-биле чыдып каап боор сен. Айтырыг кижиниң кызыл тыны-биле холбашканда, сарыг-шажынның ханы уткалыг езулалдарын кылырындан ойталаар кижилер тыылбас. Шак мындыг сорунза-

низм тургузарда «комму-гузукчузунун моральдыг» деп дүрүм үндүрүп каа. Ону кижилер бүүрүзү күүседип болза, ынчан коммунизм базып болур турган бис. Ынчан хоозун болган, чүнү-дүзүп чадаан бис. Бистерниң сорулгавыс бо күрүнеде чүс чылдар бурунгаар чүс чүве. Мында кижилер бүүрүзү — эш, өңүк болгаш кады

Катмандунун Тамел дег районга отелге турар. Отелден үнерге-ле, садыг. Мында адаанда садыг чок. Идик-хептин кайгамчыктыг чиик, чеге аш-чем өртээ база чеге терниң иштивисте элчовыс-даа аажок: «Кээрген але» — дижитурар билбас дээривиске, албан-холунун шенээнден тутка холу-биле непали рупий бээр. Бир доллар 86 не-пийге деңгеп турду. Кай-базым кудумчууда аай-деди кан кижилер, джиттер, Су-чик машиналар, мотоцикл-рикшалар, чадаг-тергелер турда, кым кымга-даа ш-вас. Машиналар, мотоцикл-күлөжир хамаанчок, эр-чылын, бо-даа чылын мээң безин кым-бир кижилер дээп-гынмайн тур мен. Ол шуут чыктыг! Ооң чылдагааның бажым ыжып турду. Шак түңнелди кылдым эвеспе. Б-непалитер боттарын-даа, ө-улустарны-даа кайгамчыкты лээр-дир. Олар кижилер бүүрүзү төрээни дег чоок чүрээнге алыр. Ынчангаш аразында улгаттырган, алгырган-кыш-арны-бажын дүйүп алган, даан, улуургаан кижилер мы-ылбас. Чаңгыс өг иштинде турар бурунгу тывалар-ла. Катманду аан. Ийде, бол-дустан чаялгалыг-дыр: ши-киннери дүрген, аваангыр, дыр болушкуннарның ши-хайгаарал четтигип турар карак чивеш аразында чү-чаарын бодап четтигиптер. Кызылда каш борбак м-лар делгем кудумчуларга «шак-шак» дээш үскүлөжил-сактып кээрге, бо чонда билбевис хуулгаазын м-бар-дыр деп даап бодадым. zuki — Судзуки деп такси-руптат, чолаачы ырак эв-та чеже катап тормозтаар, катап сцеплениезин базар. Ынчалза-даа кымга-даа, машиназын дээртпес. Ону чолаачы кандыг аажылыг машиназы база ыңдыг деп

(Уланчылыг).

Маадыр-оол ХОБ

болза «Саян» ансамблиниң танцы-самчылары-ла. Катарның самолеттарының өртээ кончуг чиик. Бир эвес ийи талазыныче ужар кылдыр билет садып аар болза, чүгле бир талазының өртээ төлээр. Ынчангаш ам база Катарның төвү Доха хоорайлааш, улаштыр Катмандуга ужуп турарымыс ол. Ийи талазында, бо авиакомпанияның самолет-

кайы хөй бооп турар. Чүс, ийи чүс чылдар бурунгаар бистиң өгбелеривистин чаңгыс-ла дээди эртем чедип ап турган чери бо Лхаса хоорайның хүрээлери болгай. Ты-валарның ынчан ийи чыл иштинде чадаг кылаштааш, тавангайларын көзүлдүр идиктерин эледир кылаштап чорааш, чанында орус чуртунда Красноярск, Томскиже эвес, а талыгырда Тибетче чоруп турганы анаа эвес. Тибетте сарыг-шажынның ыдыкшылдары: Поталаны, Джоконд, Ташилунпо, Ронг-бук хүрээлеринче кирип, чалбарып, өргүлдери кылгылаан бис. Мен чүгле ынчан сарыг-шажын — буддизм деп чүл дээрзин би-чилип медереп эгеледим. Буддизм дээрже лама-башкыларның хүрээ-лерге чүгле судур номчууру эвес чүве болган. Ол дээрже кайгамчык-тыг ханы, эгээртинмес байлак куль-тура, эртем болган. Тибетке барган соонда сарыг-шажынның ол ханы культуразына кижилер ала-чайгаар бүргедиптер. Делегейниң альпинисттеринде кандыг шажын-чүдүл-гелиг кижилер чок дээр. Ол хи-резинде христиан, мусульман-даа альпинист хүрээлерге чалбарып, Эверест баарында лагерьге Пуджа деп саң салырынга киржип, ооң езулалдарын албан кылыр. Бир эвес ону сагывас болуңза, Эверест шыпшы чөтпейн барып болур, ха-рын-даа ооң соок доштарының

лыг оранны ам-даа хандыр биллип көрзе чүл дээн бодам баштан ыра-вайн барган.

Бистер май 14-те Непалдың төвү Катманду хоорайга ужуп келдивис. Аэропорт даштында хөй-ле турис-чи фирмаларның төлээлери холда-рында бижик тудуп алган турарлар. Команда кижигүнү Кыргыз Мари-на биле мен ыңдыг улустар ара-зындан бисти уткаан кижини тып алдык. Непалче виза алыры мы-рыңай белең чүве, дуу төлээ чери (консульство) баар деп турбас. Катмандунун Бивхуана аттыг деле-гей чергелиг аэропортунга ужуп келгеш, моон визаны даштыкы паспортуңга кактырып алыр сен. Маңаа 5 ай иштинде туруп болур. Бир ай чурттаар визаның өртээ 40 доллар. Катманду дээрже деле-гейниң эң бүдүштүг, барыксан-чыг хоорайларының бирээзи деп эрткен чылын-на эскерген мен. Чүл дизе, хоорайның чурттакчылары бирден бирээ чокка хүндүлээчел, чазык-чаагай, а эң-не кол чүве — 3 миллион хире бай-шырак, элбер-самдар кижилер аразында чаңгыс-даа эзирик кижилер көзүлбездинде. Мында кижилер аразында харыл-заа көңүс өске делегейде чоруп турар. Непали, англи дыл билер, билбизин хамаанчокка, сени мында эң чоок өңнүү дег кым-даа санаар, хүндүлээр. Хөй-ле чылдар бурун-гаар бистиң чуртувуска комму-

Аваларның өөрүшкүзү

(Орук демдеглели)

2013 чыл. Май 15-тиң хүнү. Агаар орта чыгыр хире эвес. Мээң сагыш-сеткилим база чүдөрзүн дээр ышкаш, муңгаш бажындан буза чүткүп, кай-каар-даа болза, чоруксаам келип турган. Ол өйдө соталыг телефон алгыра берген. Далаш чокка тудуп алдым. Таныырым кижиниң үнү. Ооң рес карактары караамга көстүп, төгүлү үнү кулаамга куттулуп келген. Ол дээрже Ирина Шекпер-ооловна Очур-дур. Ону таныштырайн. Хөй чылдар дургузунда Тываның Херээженнер эвилелин даргалап чораан, үнү билбес, танывас кижилер-даа оок.

«1928 чылда ТАРН ТК-ның чанынга өжөннөр ортузунга ажил чорудар кил-жыткан. Оон бээр бо чылын 85 чыл турар. Төгүлүг үеисти утпас ужур-бис. Ол ышкаш Бүгү-делегейниң өг-бүр хүнүн база чоокта демдеглеп эрттир-с. Бо бүгү хемчеглерге тураскаадып, алган хууда чогаадыкчы ижимни чылап, херээженнер дугайында фото-омун ийги номун белеткеп, кожуун-кезип ажилдап чоруп тур мен. Баш-а фотоальбомну Тываның телевидение-ден билдингир телеоператор Откан-Монгуш, компанияның даргазы Андрей-ба, англи дылдан окулдукчу, билдин-журналист Дина Оюн ажилдап кылган. Амгы үеде Андрей Чымба, Дина Оюн-ның ажылы харысалгалыг, удуртук-р болгаш чай чок. Бистиң-биле кады-п, чогаалга бижипки дег маадырлар-ургаар үең кандыгыл?» деп менден-арга, үр боданыр чүү боор, белен-дидим. Даргаларның семис «аадын-ушкажыпкаш, чедер-ле черинге кады-п, алдар-сураглыг кижилер «димзе-бодал алдым.

«Дарга эртенгиниң алды шакта хоо-ан үнүптер бис. Сүт-Хөл, Эрзин, Тес-кожууннарны эргип каапкан бис. Ам-Хем, Чаа-Хөлче айттаныр бис. Майны-Барыын-Хемчик, Ак-Довурак, Тээли-сорулгалыг бис. Аңаа кандыг солун-лер келбес деп. Көңүг дээн чогаал-бижип алыр сен» — деп мени улам-кирдилер.

Эн аразынче кирбес болза, чогаал-ын келир. Совет үеде болза, чогаалчы-ег чымыштыг кижилер кайда боор, чо-ы кижжи бүрүзү планныг. Кожууннар-үүшкүн кылып, күш-ажылдың шылга-й кижилеринге ужуражыр, номчулга-еренциязы эрттирер. Кожуун дарга-чогаалчыларның ажылынга деткимче-рип, суур, суму бүрүзүнге ужуражыл-ны кылып, сырый харылзааны тудуп-и. Ам болза бе?... А хупура...

Чогаалчы болгаш номчулчу дугайын-дап чыткаш, чык кылдыр соктуруп-берип-тир мен. Даң аткан. Соталыг-он алгырып үнген. Мени медээлеп-нери ол. Чаданы куду кушталды-аткаш, маң-биле келдим. Телеопера-ткан-оол Очур-оолович амыр-менди-и, хүлүмзүрүү-биле уткуп алды, ша-н байдалда чоруп турарын оон орлан-гары херечилеп тур. Ол көңүг топтуг-иг, биче сеткилдиг кижжи. Ирина Шек-пер-ооловна байырымныг байдалда, оон-хевеи, бажын чазай чараштап алганы-онзагай.

Эртенги сырын угаанымны сергеди-оруктар катап база чогаадыкчы ужу-рым сагындырып, чоруп мага ханган-рым мени чаа өңнүү дег уткаан. Кырын сарыг чечектер шыва алы-и. Алдын-сарыг аяңнарда дуруялар-ан.

Ирина Шекпер-ооловна республиканың-ишчи идепкейжи херээженнерин-дег сактып, адап, чугаалап чор. Ша-рыгның хоочуннар даргазы Клара-евна Төгүс-оол, идепкейжи авалар-а, Тамара Дамбаевна Куулар уг-лар, Чимит Шалданмаевна Мижик-а, Ондаровна Домурбелек дээш,-нун хоочуннар чөвүлелиниң дар-

газы Елизавета Андреевна, Мария Монгу-шовна Дамчай оларны эки таныыр болгаш, өөрүп чор мен. Оларның дурт-сыны безин-биеэки хевээр чараш, ам-даа ажилдавы-шаан. Удатпаанда Шагаан-Арыгның хоо-чуннар клувунга чедип келдивис. Кожуун-нун алдар-сураглыг ие херээженнери, ор-ганизация, коллективтери, көдээ ишчилери-чыгып келген. Олар «Азия төвүнүн херээ-женнери» деп Ирина Шекпер-ооловнаның-үндүрүп каан бирги фотоальбомун сонуур-гап, ам ийги фотоальбомну белеткеп тура-рынга өөрүп турлар. Ол дээрже төөгү ужу-руткалыг ажил-дыр. Ол дээрже тураскаал-ном-дур. Ол болза кедизинде үнелиг өңчү. Авторнун чогаадыкчы идеязын деткип-тура: «Тыва өг-бүлелер быжыг туруштуг, ие-херээженнер алган эжинге шынчы, ажи-төлүнгө ынак, өг-бүлели дээш херээжен-кижи бүрүзү бүгү күжүн салыр херек. Ара-галап чоруур аныак иелер, кудумчу кезип-чоруур, ажил чок аныак оолдар, кыстар-турбазын дээш кожуунда көскү ажилдыг-херээжен удуртукчу Мария Монгушовна-Дамчай бүгү сагыш-сеткилинден чыылган-ие херээженнерге амгы амыдырал дуга-йында чугаалап, сеткилин аарышкызын-үлешкен. Ол ышкаш эрги үеде Херээжен-нер эвилелиниң даргазы Ирина Очурнун-аалдап келгенинге өөрүп, амгы үеде хүн-

нун баарында тыва хеп-сынын кеткен хоо-чуннар ырлашкан, хадак сунуп, ак шайы-биле Ирина Шекпер-ооловнаны уткуп ал-ганнар. Ол Барыын-Хемчик кожуунга совет-үеде райком, партия ажылынга он ажыг-чыл, хөй-ниити ажилдарынга база сөө-лүнде Херээженнер эвилелинге он ажыг-чыл дургузунда ажилдап, чеже катап бо-кожуунга келбээн дээр. Ирина Шекпер-ооловна сеткил-чүрээ хөлзеп, өөрүшкүден-карактарының чажын чажырбаан. Чыгыг, чымчак ужуражылгага келгенер залды-долдур олурупкан. Бо ужуражылга ал-бан-езузуңуң эвес, эш хуунуң чогаадыкчы-ужуражылгазы болурда, ие херээженнер-ни өрү хүнче көдүрүп, бүгү чуртталгазын-херээженнерге тураскаадып чоруур хер-рээжен тыва баштың-дыр (лидер). Чер-черлерге шак ындыг херээженнер салют-от дег көскү ажил-херээ-биле изирниктир-ажылдап, улам хөй болурун күзеп ордум.

Шекпер-ооловнаның херээженнер коллекти-ви Ирина Шекпер-ооловнага суй белээн-сунуп, 70-80 чылдарда хөй-ниити ажил-дарга чоннун идепкейлиин сактып, бараан-болган. Чурукка тырттырып, ырлажып, дыка хөй чылдар дургузунда ужурашпаан-аваларның чугаа-сооду куттулуп турган-чүгүлө каткы-хөг). Барыын-Хемчик кожуун-нун социал политика болгаш күш-ажыл та-

“ Чон аразынче кирбес болза, чогаал кайыын келир.

дүлүг дыштанылгада-даа болза, авторнун-көдүрлүүшкүнүг ажилдап чоруурундан-үлөгөр ап, бир-ле чаа идеяны тип эккээ-рин магадаан. «Эки-ле үлө-херек бүдү-рүп чоруур-дур силер, Ирина Шекпер-ооловна» дээн сөстөрни кижжи бо-ла-дыңнаар. Эки чүвени эки дээр апаар. Чаа-Хөлден Арина Маадыр-ооловна Чамбал-херээженнер даргазы, Саяна Ондаровна-Чанчы (кожууннун социал политика та-лазы-биле оралакчызы), школанчы хоочун-башкызы Мария Романовна Хомушчу, Ор-ланмаа Хөкпеш-ооловна Хунай-оол олар-ның шимченгир, ажил-ишчизин магадап-көрдүвүс.

2014 чылда Тываның болгаш Россияның-эвилелиниң 100 чылын дидим базым-биле-мынчаар эгелеп, ие херээженнерниң тура-соруун көдүрүп, фотоальбомга мурнакчы-ларны чурукка тырттырып, оларга быжыг-кадыкшылды, чедиишкиннери Ирина-Шекпер-ооловна күзеп: «Ие-херээженнер-кезээде кадык, өг-бүлели эп-найыралдыг-болзун!» деп кыйгы-биле чаа-хөлчүлөргө-йөрээл салды.

Белен эвес, берге үени чурттап эртип, херээжен кижиниң чымыжын эскерип, ие-кижиниң ажи-төлүнгө ынакшылын чүү-даа-солуп шыдавазын билер бис. «Херээжен-кижи чырык көрүштүг, арыг болур ужурлуг»-деп, Томас Гарди чугаалап чораан. «Ие-чокта шүлүкчү-даа, маадыр-даа турбас»-деп Максим Горькийниң сөзүн канчап уттур. Үжөн чыл дургузунда ие херээженнер ду-гайында бижээним хөй. Мээң чогаадыкчы-амыдыралымның оруу-даа ындыг.

2013 чыл. Май 31-ниң хүнү. Эртенги-ниң беш шакта, куштар үнү доюлбаанда, Кызыл хоорайдан айттаныпкан бис. Ку-думчу ыржым, шыпшып. Барыын-Хемчик — Ак-Довурак — Бай-Тайгаже углай чоруп ор-бис. Май айны төндүр соок хүннер улажып-турган-даа болза, частың башкы чечектери-үезинде чечектелгеш, хадып калган. Часкы-үеде өрттенген аргалар кижжи хөңүн кар-артыр. Ам база өрттенген арга мурнуvus-та ыжы дээрже шөйлү берген тур. Чамдык-удуртукчуларның ажил-ижинче шүгүмчу-лекчи езу-биле көрүп чорзумза-даа, чурт-такчы чоннун ээ-харысалгалыг кудулаа-нын эскерип, хөйүнү бодадым (арагалааш-кынын калбарганым). Ие херээженнерниң-катап-аттынымас эрес тура-соруунуң ду-гайында чугааны Ирина Шекпер-ооловна-уламчылай-дыр. Узун орутку эрткенивисти-эскербедим.

Кызыл-Мажалыктын Култура ордузу-

лазы-биле специалистери Аржаана Есен-бековна Монгуш, Татьяна Сарыгларовна-Серин, Урана Шожаловна Ооржак, Мари-ана Чесовна Салчак, Азияна Чылбак-ооло-вна Томбуу эш хуунуң чогаадыкчы ужура-жылгазын тергип эки организмге таастан. Тыва-чогаалчыларның номнарын пропагандалаар-ажыл-херекке Азияна Чылбак-ооловна-Томбуу, Аяна Коой-ооловна Тюлюш, «Хем-чиктин сылдызы» солунунуң корреспондент-изи Чечек Ирилчиновна Монгуш идепкей-лиг ажилдаан. Эр хейлер. Силерге четтир-дивис!

Бай-Тайганың херээженнери ырак суур-лардан эртенгиниң он шак турда-ла чыгып-келген. Көдээ ишчилерде уйгу чок. Мал-маганындан арай деп хосталып чедип-келгенин чугаалай-дырлар. Кожуун чергелиг-мөөрей чорудуп (дүк салырының мастер-клазын эрттирп) чай-чапсар чок ажилдаа-нын көрдүвүс. Ус-шевер аваларның кеткен-хевеи-даа, арын-шырайы-даа Мөңгүлектин-чыс бажының меңгизи дег чайынналыр-чүве. Суур, сумудан келген мурнакчы иш-чилерниң сагыш-сеткили көдүрлүүшкүнүг, часкы арганың ыраажы куштары дег, ын-да-мында хөглүү аажок. Фотоальбомнун-чаа үндүрүлгезинге республиканың кожуун-бүрүзүнден херээженнери хаара тудуп-кирери амыр эвес. Кожууннун херээжен-нер даргазы Сайлык Мөңгеевна Уртунай, кожууннун библиотекалар харыылаар ди-ректору Айгерим Демир-ооловна, кожуун-да көскү ажилдыг башкы Валентина Бал-даюнова Иргит, бүгү назынында кожуун-нун районнун хергелкичлер иитилелинге-бараан болуп келген «Совет кооперация-ның тергини» хөрек демдээниң эдилекчи-зи, күш-ажылдың хоочуну Зинаида Салчак-овна Хертек оларның чырык арны, чөмзиг-холу ажил-иштиң бүдүнгүр болурунче улам-хей-аът кириген.

«Демниг сааскан төве тудуп чиир». Фото-альбомнун дүрген үнүп келирин кым-даа манап арткан. Ында кымнарны чок-дээр. Республиканың амгы херээженнер-даргазы Раиса Борисовна, чазак-чагырга-шугумундан дээш, алдар-сураглыг малчын-нар, маадыр иелер... Чаңгыс хүн иштинде-үш улуг кожуун кезип, мынчаар ажилдаа-нын канчап мактавас бис. Кызылга чанып-келиривиске, дүнеки дээрниң сылдыстары-эжик, соңгавыста чырыы чайнап, херелде-рин чажып турган. Ам-даа шапкын кежиг-лиг хемнер, бедик арттар — мурнуvуста.

Лидия ИГИТ, журналист.

Тунис, Ливия, Йемен, Египет база... база катап Египет

Араб делегейинде революцияларның-чалгы уламчылавышаан, чамдыкта-ры ам мырыңай ийги долгандыргыже-кирип, ам ийи чыл чартык үениң дур-гузунда делегейниң хөй-ниитизиниң-кичээнгейин хаара тутпушаан. Мындыг-өскерилгелер ол санында демокра-тияның тиилелгезиниң адаа-биле эртип, тодаргайлаарга, хөйүнү сонуургалдары-даа ышкаш.

Ынчалза-даа Мухаммед Мурси, ол дээш-президент соңгулдаларына Египеттин хамааты-ларының 52 хуузу бадылаан-даа бол, бодунуң-албан-дужаалына бир чыл безин четпээн — оон езу-чурумун ниитилелдин либерал сеткил-хөөннүг идепкейжи кезээ чок кылган. База-катап-ла демократияның лозунунуң адаа-биле.

Июль 10-да ИТАР-ТАСС-ка болган парлал-га конференциязынга кым, чүге база кымның-сонуургалдарына бо чарлап каан атты ажыг-лап турарының дугайында Күрүне Думазының-даштыкы херектер талазы-биле комитетиниң-даргазы Алексей Пушков, Күрүне Думазының-өөредилге талазы-биле комитетиниң даргазы-Вячеслав Никонов база РЛДП фракциязының-удуртукчузу Владимир Жириновский чугаа-лааннар.

Ылап-ла Египетте болуушкуннар бир чыл-эрткенде — бодун сагындырарынче албадап, үш чылдарже шөйлү берген «араб чазының»-түн-нелдерин үндүрер арганы берип турар. Оон түннелдери өөрүнчүг эвес. Чурттакчы чо-нун чөгенип, хөңнү калганы, чаа президенти-ниң чедиишкни чок чоруу, ол ышкаш мерген-угаанны-мелегейи илден, «демократияда»-орааттынып алган Египетте шериг чурумундан — араб революцияларының алыс шынынга, ужур-утказынга хамаарыштыр хоозун күзел-дерни арттырбас. Бай эвес араб күрүнелери-ниң социал-экономиктиг чидиг айтырыгларын-билдилг ажылгаары бо аренада, шынал-ла, сонуургалдыглар — Катар, Араб Эмирттары, Саудов Аравиязы, АКШ — тодаратканы-биле-чурттакчы чонга тааржыр түннелдерге чедирип-шыдавас. Чүге дээрже «даштыкы сонуургал-дыглар» араб Чөөн чүктүн бөдүүн хамаатыла-рының чедимчелиг, чаагай чоруундан кончук-ырак сорулгаларны удуртулга болдуруп турар: регионга чижилгелиг чорук, кандыг-бир чүвеге-сылдаглап исламизацияга «чымчак күш» база-акша болгаш нефть болбайн канчаар.

«Бо хаалчак долгандырыгның шын эвези, багы — Египетке ам болур соңгулдалар чүнү-даа шиитпирлевес, чүге дээрже эрге-чагыргага-ам база организакчы талалары кошкак, док-таамал эвес, күрүнени эргелеп-башкаларынга-арга-дуржулгалыг чок удур бөлүк кээп болур» — деп, делегей айтырыгларының талазы-би-ле улуг арга-дуржулгалыг, билдингир депутат-Вячеслав Никонов чугаалаан.

Ам база катап чик таныттыгырының син-дрому, эскертинмезинге дөмей бир-ле чүве — ынчалза-даа ам биске билдингир болгаш-элээн чоок боттуг байдалдар-дыр. Чурттуң ор-ганизакчы талалары кошкак, доктаамал эвес-удур бөлүктөрүнүн Украинага, Грузияга база-Киргизияга болгулаан «өңнүг революциялар-ның» баштыңнарындан, олардан муң-мун кило-метр ыракта бир езу-чурумдан бир езу-чурумну-дүжүр октап турар арабтардан муң ылгалдарын-тып ап болур — идик-хевеи, шажын-чүдүлгези, лозуннары, фамилиялары база оон-даа хөй-өске чүүлдер.

Чүгле уржуктары, түннелдери, болуушкун-нары чаңгыс — хаос, аарыг экономика база-коррупция. База сценарий — хоойлу езугаар-эвес, чоннун хөлээшкениннерин база таарзын-маан чоруун ажыглап, даштыкыда деткиччилер-ниң деткимчези-биле эрге-чагыргага келири.

«Кажан Борис Немцов митингилерже үнүп-келгеш, кара туразында аажылал база демо-кратия дугайында чугаалап эгелээрге, Ельцин-үезиниң таптаашкын чылдарында ол каяа тур-ганыл, өңчүнү катап үлежиринге, коррупцияга-азы долаалыг аукционнарга чүге удурланып, ажынмааныл деп айтырыксаар мен. Чүге ол-ла Владимир Рыжков, 1990 чылдарда Күрүне-Думазынга улуг албан-дужаалды ээлеп турган-кижи чөптүг чорук, шын дугайында чугаала-вайн, эрге-чагырганы шүгүмчүлөвейн турганыл?» — деп, Алексей Пушков билдингир удурланык-чыларны шүгүмчүлээ.

Анна МАКСАКОВА.

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларынын болаллары редактуружу-биле дуушпейн барып болушун.

